

Lubomír Hampel

Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej

CZY LITERATURA Z KINEMATOGRAFIĄ ODSŁANIAJĄ STEREOTYPY NARODOWOŚCIOWE CZECHÓW I POLAKÓW? GŁOSA KONCEPTUALNEJ ANALIZY Z ZAKRESU DOMENY AUTO- I HETEROSTEREOTYPÓW

W niniejszym artykule skupię się przede wszystkim na analizie wyeksponowanego etnonimicznego nazewnictwa¹, koncentrującego się w zaprezentowanych niżej przykładach na Czechach i Polakach (por. np. istniejące w języku konstrukcje substantywno-adjektywne lub przymiotnikowo-rzeczownikowe, względnie zwroty werbo-nominalne), uwzględniające zarówno przedmiotowy autostereotyp, jak i heterostereotyp.

Jeżeli mamy rozmawiać o związku literatury z kinematografią (i odwrotnie), to warto podkreślić, że przede wszystkim język w tych badanych sferach (również w piosenkach, reklamach i przemówieniach) jest najważniejszym elementem komunikacyjnym. Odzwierciedla on przede wszystkim procesy myślenia o otaczającym nas świecie². W polskiej kulturze dobrze znane jest jedno połączenie kolokacyjne, które przybrało formę frazeologizmu. Dotyczy ono oczywiście określenia, w którym jest wyprofilowany etnonim narodowościowy Czecha w formie przymiotnikowej,

1 Stereotypy etniczne (tzw. narodowe) wyrażają przez sądy przekonaniowe wyobrażenia i opinie o grupie własnej (autostereotyp), albo też o innych narodach lub grupach etnicznych (heterostereotyp). Zarówno pierwszy, jak i drugi rodzaj stereotypów, nawet kiedy odnoszą się do przeszłości, są również istotne dla teraźniejszości. Umacniają więź w grupie własnej oraz wzmagają poczucie odmienności wobec obcych, por. J. Průcha, *Interkulturní psychologie – sociopsychologické zkoumání kultur, etnik ras a národů*, Praha 2010; M. Dębicki, *Stereotypy Czechůw wobec Polaków na pograniczu – regionalne zróżnicowanie oraz determinanty stanu rzeczy*, Wrocław 2010; D. Brzozowska, *Polski dowcip etniczny. Stereotyp a tożsamość*, Opole 2008; J. Bartmiński, *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Lublin 2007; L. Hampel, *Převzaté kladné a záporné národnostní stereotypy Čechů a Poláků ve verbální komunikaci*, [w:] *Chaos i řád w języku i w literaturze czeskiej*, red. M. Balowski, „Bohemica Posnaniensia fasc.” 14, Poznań 2016, s. 305-316; *Stereotypy i uprzedzenia, uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*, red. M. Kořta, A. Jasińska-Kania, Warszawa 2001; E. Krekovičová, *Medzi autoobrazom a heteroobrazom*, [w:] *Etnické stereotypy z pohledu různých vědních oborů*, Brno 2001, s. 17-34. W każdym przypadku – jak podkreśla Witold Narwocki, *Mity i stereotypy jako kulturowa legitymizacja uprzedzeń i agresji*, [w:] *Stereotypy i uprzedzenia...*, s. 228 – zarówno przedmiotowe auto-, jak i heterostereotypy wspomagają procesy wartościowania.

2 Na podstawie etnonimicznego nazewnictwa dowiemy się nie tylko, jacy są Czesi i Polacy, ale także, jak w szeroko pojmowanej komunikacji wartościowane są konstrukcje językowe z wyeksponowaną leksyką narodowościową.

a konkretnie chodzi o współcześnie dobrze skonwencjonalizowane dwuczłonowe wyrażenie „czeski film”³ ‘sytuacja, w której nie wiadomo, o co chodzi’⁴. Przekładając ten frazeologizm na język czeski, można zauważyć, że użyty został również opisujący etnonim, który jednak eksponuje hiszpański obszar, por. czes. *španělská vesnice* ‘něco zcela neznámého, cizího’⁵ [dosł. hiszpańska wioska]. Natomiast Rosjanie wyprofilują jeszcze inną narodowość⁶, a konkretnie chińską, por. ros. *для меня это китайская грамота*. Opisywana nazwa pochodzi z filmu nakręconego w 1947 roku⁷. Pierwotnie używano powiedzenia: *czeski film, czyli nikt nic nie wie*, ale później zostało ono zmodyfikowane, tj. skrócono wersję o drugi człon, używając tylko dwuczłonowego wyrażenia: *czeski film*⁸. Można wywnioskować, że ten konceptualnie dokonany polskojęzyczny przekład czeskojęzycznej nazwy filmu wpłynął na używany obecnie związek frazeolo-

3 Chcąc pozostać w ściślejszej koegzystencji z wyeksponowanym etnonimem narodowościowym, który jest jednak zdecydowanie bardziej oddalony niż przywoływana kultura czeska, można w języku polskim powiedzieć: *chińszczyzna* lub *tureckie kazanie*, gdzie również eksponowana jest „obcość”.

4 Ten związek frazeologiczny rejestrują następujące leksykony: por. WSFZP: A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa 2005, s. 102; WSFJP: P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003, s. 219; SJPZF: E. Dereń, E. Polański, *Słownik języka polskiego z frazeologizmami*, Katowice 2009, s. 134; SFZBral: *Słownik frazeologiczny PWN z Bralczykiem. Edycja specjalna*, oprac. E. Sobol, Warszawa 2008, s. 65; PSF: Z. Dominów, M. Dominów, *Popularny słownik frazeologiczny*, Poznań 2009, s. 58; SPP: J. Anusiewicz, J. Skawiński, *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa-Wrocław 2000, s. 232; SFJP: D. Podlaska, M. Świątek-Brzezińska, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa-Bielsko-Biała 2008, s. 112; SFUTA: *Słownik frazeologiczny w układzie tematycznym i alfabetycznym*, red. A. Nowakowska, Wrocław 2005, s. 282; SF: A. Bernacka, *Słownik frazeologiczny*, Warszawa 2002, s. 64; USJP: *Uniwersalny słownik języka polskiego A-J*, t. I, red. S. Dubisz, Warszawa 2003, s. 904.

5 W języku czeskim można użyć frazeologizmu z wyeksponowanym *papciem*, mającym zdecydowanie negatywną konotację, por. *vědět starou bačkoru // belu* ‘nie wiadomo, o co właściwie chodzi’, ‘nie mieć zielonego pojęcia o czymś’, ‘nic nie wiedzieć’ (patrz: T.Z. Orłoś, J. Hornik, *Czesko-polski słownik skrzydlatych słów*, Kraków 1996, s. 165; E. Mrhačová, M. Balowski, *Česko-polský frazeologický slovník*, Ostrava 2009, s. 17; J. Zaorálek, *Lidová rčení*, Praha 2000, s. 6; M. Basaj, D. Rytel, *Słownik frazeologiczny czesko-polski. Skrypt dla studentów bohemistyki*, Katowice 1981, s. 12; F. Čermák, J. Hronek, J. Machač, *Slovník české frazeologie a idiomatiky – výrazy slovesné A-P i R-Ž*, díl I-II, Praha 1994, s. 44 oraz E. Lotko, *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny (soubor statí)*, Olomouc 1997, a także J. Damborský, *Studia porównawcze nad słownictwem i frazeologią polską i czeską*, Warszawa 1977).

6 Można dobrze zauważyć, że stereotypy z wyprofilowanym etnicznym nazewnictwem używane w komunikacji werbalnej mogą być w różnym środowisku różnorakie, co także potwierdzają inne europejskie języki narodowe, por. niem. *ein böhmisches Dorf*; fr. *etre pour quelqu'un du chinois // de l'Hebreu*; ang. *be all Greek to so // it is all Greek to me*; it. *per me è arabo*. Pierwotne nieporozumienie języka obcego może być przeniesione na nieporozumienie ogólne. Zaprezentowane stereotypy, w których zostało wykorzystane analizowane słownictwo etnonimiczne, mają swoje podobieństwo w językowo skodyfikowanej kulturze przekładu.

7 Reżyseria Josef Mach, scenariusz Jaromír Pleskot i Josef Mach (pomysłodawca Jan Schmid), zdjęcia Josef Střecha, muzyka Josef Stelibský, dźwięk Emanuel Formánek. Produkcja: grupa Karola Feixa w Państwowych atelierach i laboratoriach filmowych w Pradze w 1947 roku [czes.: Vyrobita skupina Karla Feixe ve Státních filmových atelierach a laboratořích v Praze 1947].

8 W języku polskim dosyć często można napotkać zdania: *Sytuacja jak w czeskim filmie; wygląda to na czeski film; dla mnie to jest (istny) czeski film; czują się jak w czeskim filmie; oglądam to i nic nie wiem – czeski film*.

giczny, który ma swoje źródło nie w literaturze (jak to prawie najczęściej bywa), ale właśnie w omawianej kinematografii.

Skoro został przywołany w polskojęzycznym obszarze kulturowym („częściowo dzięki kinematografii”) opisywany frazeologizm *czeski film* (patrz zjawisko heterostereotypu), możemy się zastanowić, czy istnieje również odwrotna sytuacja (spotykana w filmie czy literaturze bądź w ogólnie pojętej komunikacji językowej). Zauważyłem jednak, że bezpośrednio we współczesnej polskiej kinematografii można się spotkać z określeniem *polski film* (z profilowanym tym razem autostereotypem), który jednak nie jest związkiem frazeologicznym (nie odnotowują ani nie rejestrują go żadne słowniki monolingwistyczne oraz dwujęzyczne). Użył go w serialu komediowym *Świat według Kiepskich* właśnie jego główny „bohater” Ferdynand Kiepski (aktor Andrzej Grabowski) w rozmowie ze swoim synem Waldemarem (aktor Bartosz Żukowski), kiedy poruszali kwestie długości przyrodzenia. Ojciec skomentował te intymne sprawy męskie, wykorzystując bezpośrednio etnonim *polski*, który połączył z rzeczownikiem *film*, mając na myśli przede wszystkim jego odczuwalną współcześnie ‘jakość’ i ‘wartość’ oraz oceniany poziom artystyczny z punktu widzenia filmoznawstwa i sztuki aktorstwa, por.

– Z tym męskim przyrządzeniem – można powiedzieć – jest tak, jak z **polskim filmem**. Lepszy krótki i śmieszny, niż długi i smutny. I tyle w temacie (*Świat według Kiepskich*⁹, odc. 416; *Krótki film o męskości*, patrz 21 min 08 sek. – 21 min 26 sek.).

Z *polskim filmem* jako „nieodnotowywanym przez słowniki” wyrażeniem kolokacyjnym można się spotkać w innym fragmencie serialu komediowym *Świat według Kiepskich*.

– Maroko. No i jesteśmy w Casablance Panie Ferdku.
– No.
– Zupełnie jak w filmie.
– No tak, i to w zagranicznym kolorowym, a nie w jakimś **nudnym czarnobiałym polskim**, jakimś tam (*Świat według Kiepskich*, odc. 479 19 min 25 sek. – 19 min 44 sek.).

W filmie komediowym pt. *Rejs*¹⁰, który jest często określany w kręgu znawców kinematografii jako film kultowy, zostały w nim przedstawione różnorodne kwestie, związane zarówno z teatrem, kinem, jak i wyeksponowanym *polskim filmem* oraz zagranicznym i *polskim aktorem*. Ze względu na fakt, że prezentowana scena trwa ponad trzy

9 Reżyseria Patrick Yoka, scenariusz Aleksander Sobiszewski, Patrick Yoka, Katarzyna Sobiszewska. Produkcja ATM Grupa S.A. dla Telewizji Polsat Sp. z o.o. 2013.

10 Reżyseria Marek Piwowski, scenariusz Janusz Głowacki i Marek Piwowski, zdjęcia Marek Nowicki, dźwięk Aleksander Gołębiowski, muzyka Wojciech Kilar. Produkcja Zespół Filmowy Tor 1970 r.

minuty, przedstawione zostaną więc tylko najważniejsze fragmenty, z których wydobywają się opisywane stereotypy z wyprofilowanym przedmiotowym etnonimem, por.

– Ja w ogóle nie lubię chodzić do kina, a szczególnie nie chodzę na **filmy polskie**. Nudzi mnie to po prostu. Zagraniczny to owszem! Pójdę sobie. No fajne są filmy zagraniczne, wie Pan. Można jakoś to przeżyć. A w **filmie polskim**, proszę pana, to jest tak: nuda, nic się nie dzieje, dialogi niedobre, bardzo niedobre dialogi są, w ogóle brak akcji jest, nic się nie dzieje. Aż dziw bierze, że nie wzorują się na zagranicznych. Twarz **zagranicznego aktora** coś wyraża (wie Pan o co mi chodzi), a **polski aktor** to pustka, nic, absolutnie nic (*Rejs*, patrz 13 min 54 sek. – 16 min 55 sek.).

Kolejnym połączeniem kolokacyjnym¹¹, jakie na potrzeby niniejszego artykułu watto wyeksponować, jest dobrze zakodowane w czeskiej kulturze określenie: **zlaté české ruce // zlaté české ručičky**¹² ‘mistrně ovládat nějakou činnost’ – ‘obraz zręczności, manualności i fachowości swoich rodaków’. Teresa Orłoś (por. VČPFS) sądzi, że opisywany frazeologizm *zlaté české ruce // zlaté české ručičky* mógłby być tłumaczony i używany w języku polskim z komponentem narodowościowym w formie **Polak potrafi** [dosł. czes. *Polák dovede*]¹³. O tej krótkiej, ale treściwej frazie – występującej w komunikacji językowej – watto napisać parę zdań, gdyż spotykamy się z nią w reklamie i kinematografii.

Jest to tzw. krótki slogan tekstowy z zakresu propagandowego hasła reklamowego, który jest zaliczany do skrzydlatych słów. Znany jest on zwłaszcza z okresu realizmu socjalistycznego (por. np. budowę Huty Katowice): *Polak potrafi*¹⁴, chociaż trzeba

11 F. Čermák, M. Šulc, *Kolokace, Studie z korpusové lingvistiky*, Praha 2006; E. Lotko, *Slovník lingvistických termínů pro filology*, Olomouc 2003, s. 60–61.

12 Chodzi o ustalone połączenie kolokacyjne, składające się z dwóch przymiotników (*zlaté české*) i jednego rzeczownika (*ručičky*). Złote czeskie rączki (*zlaté české ručičky*) to jest znany, często używany i bardzo ulubiony czeski frazeologizm, który jest rejestrowany nie tylko przez słowniki monolingwistyczne i dwujęzyczne czy przewodniki (por. VČPFS: *Velký česko-polský frazeologický slovník*, red. T.Z. Orłoś, Kraków 2009, s. 456; E. Mrhačová, M. Balowski, *Česko-polský frazeologický slovník*, Ostrava 2009, s. 252; E. Mrhačová, R. Ponczová, *Lidské tělo v české a polské frazeologii a idiomatice. Česko-polský a polsko-český slovník*, Šenov u Ostravy 2004, s. 146 i 336; SČFI: F. Čermák, J. Hronek, J. Machač, *Slovník české frazeologie a idiomatiky – výrazy slovesné A-P i R-Ž*, díl I-II, Praha 1994, s. 55 i 58; P. Berka, A. Palán, P. Šťastný, *Przewodnik ksenofoba Czesi*, przeł. B. Świdarska, Warszawa 2016, s. 33–35), ale to skonwencjonalizowane połączenie kolokacyjne zastosowane zostało również w różnych czeskich filmach, por. wybiórczo zaprezentowane zestawienie: *Dnes v jednom domě* (odcinek 4, *Jízdenka do Bagdádu*; 21 min 16 sek. – 21 min 27 sek.); *Hospoda* (odcinek 46, *Kalamita*; 13 min 31 sek. – 13 min 36 sek.); *Hospoda* (odcinek 48, *Den poté*; 13 min 53 sek. – 14 min 01 sek.); *Pupendo* (73 min 15 sek. – 74 min 12 sek.); *Španělská paradentóza* (12 min 50 sek. – 12 min 55 sek.); *Nevinnost* (27 min 44 sek. – 27 min 47 sek.); *Paragrafy na kolech* (odcinek *Střepiny pro štěstí*, 34 min 46 sek. – 35 min 16 sek.). Dla użytkowników języka czeskiego fraza ta oznacza ‘być uzdolnionym we wszystkich dziedzinach’, ‘potrafić wszystko naprawić’, ‘być zręcznym’, ‘potrafić wszystko zrobić/wykonać’, ‘poradzić sobie ze wszystkim’, ‘po mistrzowsku opanować jakąś czynność’.

13 *Velký česko-polský frazeologický...*, s. 456.

14 *Polak potrafi* – jest to raczej pozytywny objaw stereotypu własnego narodu, świadczący o zaradności Polaków i narodu polskiego.

przynależność, że współcześnie to „osobne polskie zdanie” ma raczej charakter ironiczny, gdyż dokładnie nie wiemy – jak podkreśla Jerzy Bralczyk¹⁵ – co Polak potrafi. Ta opisywana fraza została ostatnio wykorzystana w reklamie kredytu gotówkowego Banku Zachodniego WBK, gdzie hiszpański aktor, reżyser filmowy i piosenkarz Antonio Banderas pod koniec telewizyjnego spotu reklamowego właśnie wypowiedział słowa: *Polak potrafi* (z charakterystycznym na końcu zdania wykrzyknieniem) *ole!*

Zauważyłem również, że wymieniony zwrot *Polak potrafi* często powtarza się w telewizyjnym serialu komediowym *Świat według Kiepskich*, co może być dobrym materiałem dla następnego artykułu z przedmiotowego zakresu badawczego dotyczącego polskojęzycznych autostereotypów¹⁶, gdzie są dowcipnie wykorzystywane etnonimy *Polaka*.

Tak na przykład jeden odcinek *Świata według Kiepskich* (odcinek 368; *Trzystu* 8 min 12-24 sek.) opowiada o tym, że Polacy potrafią budować autostrady, lecz jaka jest rzeczywistość, prawie każdy wie: „Jest tylko jeden człowiek, któremu możemy powierzyć to zadanie. Który już nie raz udowodnił, że *Polak jak chce – to potrafi*. Powitajmy inżyniera Karwowskiego”¹⁷. Można także przywołać inny odcinek (349; *Kosmiczna odyseja* 17 min 16-20 sek.), w którym Polacy potrafią nawet domowym sposobem pędzić w kosmosie mocną gorzałkę z ziemniaków (pokazując stereotyp Polaka pijaka), porównaj: *Polak potrafi, nasz człowiek w kosmosie*.

W dalszej części naszych rozważań przywołałam inne czeskojęzyczne przykłady z gałęzi kinematografii, gdzie został pokazany autostereotyp. Jeden doświadczony pracownik, zatrudniony w zakładzie pracy, w którym produkowane są pralki, wyraźnie zaznacza, że kiedyś „czeskie rzemiosło” było bardzo wysoko doceniane i wręcz celująco oceniane bez żadnych zastrzeżeń:

15 J. Bralczyk, *Polak potrafi. Przysłowia, hasła i inne polskie zdania osobne*, Warszawa 2006, s. 231-233.

16 Jeżeli chodzi o heterostereotyp, można przywołać scenkę z jednego odcinka, w którym Pan Marian Paździoch (aktor Ryszard Kotys) przypomina sobie przeszłość. Dochodzi on do wniosku, że niezapomniane wspomnienia dotyczące młodości (m.in. hipisowskie występy koncertowe) napęłniły na starość jego żyły krwią. Natomiast jego sąsiad Ferdynand Kiepski (aktor Andrzej Grabowski) przywołuje przez Polaków dosyć popularny (i z sympatią używany przez rzeszę uczestników komunikacji językowej – zwłaszcza średniej i starszej generacji) czeskojęzycznie brzmiący frazem, który brzmi: – „Jak to mówią nasi bracia, czyli **Czechosłowaccy** hipisi: **to se nevrátí!**” (por. *Świat według Kiepskich* odc. 298 *Oda do młodości* 16’25 min – 16’33 min). Ci dwaj bohaterowie chcą zademonstrować wszystkim, że mimo dojrzałego wieku w sercu są nadal młodziami. Sformułowania *to se nevrati* używała również Maryla Rodowicz w piosence o tym samym tytule, wzorując się oczywiście na czeskiej piosenkarce Helenie Vondráčkovéj, która pierwotnie wykonała utwór pt. *To už se nevrátí*.

17 Główny bohater z serialu *Czterdziestolatek*. Mówi się o nim, że jest to pierwszy inżynier PRL.

– **České řemeslo** si považovali až ve Vídni – [tłum. pol. czeskie rzemiosło szanowali aż w Wiedniu] – (por. *Kdo hledá, najde*¹⁸ 26 min 00 sek. – 26 min 13 sek.).

Kolejny przykład pokaże tym razem utrwalony w czeskiej kinematografii zakorzenie heterostereotyp Czechów w stosunku do sąsiadów Polaków, czyli jak „oni” (tj. Polacy) są postrzegani. Pewne małżeństwo zdecydowało się, że pojedzie z Czech do Polski kupić meble z powodu dosyć istotnych różnic cenowych. Ich kumpel, od którego wypożyczyli sobie samochód dostawczy, ostrzega jednak młode małżeństwo przed działaniem polskiej policji, zwłaszcza drogówki:

– A taky bacha na **poské policajty**. Děsně rádi pokutujou (patrz *Ukradená babička*¹⁹, por. 2 min 54 sek. – 2 min 58 sek.) – [tłum. pol. Uważajcie także na **polских policjantów**. Bardzo chętnie lubią wlepić mandaty].

Literatura czeska prezentuje jeden przykład z domeny kulinarnej, w której zostało wyprofilowane bezpośrednio polskie nazewnictwo (porównywany jest tutaj heterostereotyp). Chodzi o cieszące się uznaniem dzieło Jarosława Haszka *Przygody dobrego wojaka Szwajka podczas wojny światowej* (czes. *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*), gdzie w sposób ironiczny zostało wykorzystane nazewnictwo **bikoš po polsku**, a to bezpośrednio w negatywnym znaczeniu, ponieważ następstwa po jego konsumpcji były nieprzyjemne. Danie to nie smakowało porucznikowi Dubowi, który powiedział do kadeta Bieglera:

– Měl jsem k obědu **bikoš po polsku**. Od bataliónu telegrafuji stížnost na brigádu. Zkažené kyselé zelí a znehodnocené k požívání vepřové maso. Smělost kuchařů převyšuje všechny meze (ODVŠ, díl IV, 1990, s. 351) – [tłum. pol. H.L.: Na obiad miałem **polski bigos**. Z batalionu zatelegrafuję skargę do brygady. Użyto zepsutej kapusty kiszzonej i bezwartościowego mięsa wieprzowego, niezdatnego do użytku. Zuchwałość kucharzy przekracza wszelkie granice (PDWS 1989, t. 6, s. 264)].

W rzeczywistości to tradycyjne polskie danie Czechom smakuje, patrz uwagi informacyjne w przypisie²⁰.

18 Napisał Lumír Dvořák, reżyseria Jaroslav Hužera, dramaturg Miloš Smetana. Produkcja: Vytrobila Československá televize Praha, Hlavní redakce dramatického vysílání 1974.

19 Opowiadanie z cyklu *Bakaláři: Ukradená babička*, reżyseria Vojtěch Štursa, scenariusz Petr Markov, dramaturgia Lída Hustolesová, dźwięk Petr Jurčka. Wyprodukowała Česká televize 1998.

20 Według przeprowadzonych badań opinii publicznej Czechom z polskiej – mówiąc przysłowio „sąsiedniej” kuchni – bardzo smakuje wspomniany bigos ‘danie z kapusty, różnych rodzajów kielbas i mięs. O tym daniu mówi się: czym starsze, tym lepsze. Jak podkreśla *Przewodnik ksenofoba*, zazwyczaj w kartach dań nazwę ang. *hunter’s stew* tłumaczy się jako gulasz myśliwski. Dawniej był on przyrządzany nad ogniskiem, a myśliwi przynosili gar kiszzonej kapusty i dodawali do niego wszystko, co zdołali upolować, oraz dusili na wolnym ogniu przez kilka dni, por. E. Lipniacka, *Przewodnik ksenofoba Polacy*, przeł. B. Świdarska, Warszawa 2016, s. 46. Czesi także dobrze znają polskie cukierki *krówki* i napój alkoholowy *zubrówkę* ze źdźbłem trawy z Puszczy Białowieskiej, por. pierwszą zwrot-

W Polsce często jest używany frazeologizm z wyprofilowanym czeskim komponentem narodowościowym. Chodzi o skonwencjonalizowane wyrażenie *czeski błąd*²¹. W polskiej kinematografii fraza ta została przytoczona w filmie (dramat sensacyjny) pt. *Układ zamknięty*²² [čes. překl. *Uzavřená soustava*], opartym na prawdziwych wydarzeniach, gdzie prokurator zarzucił oskarżonemu, którego chciał zniszczyć w związku z różnorodnymi okolicznościami politycznymi, że między dokumentem zezwalającym na posiadanie broni a rzeczywistymi numerami na pistolecie istnieje nieścisłość. Zostały przysłowiowo pomyłone (przerzucone // przestawione) dwie liczby²³. W trakcie przesłuchania mieszkania przez policję zauważono to ‘przysłowiowe niedociągnięcie’, por. fragment ze wspomnianego filmu:

- Blok 514565865.
- Jeszcze raz końcówka.
- 865.
- Nie zgadza się jest 856. Panie Rybarczyk, ma Pan nielegalną broń.
- Mogli się pomylić, przy wypisywaniu pozwoleń, **czeski błąd** (viz. *Układ zamknięty* 44 min 42 sek. – 45 min 07 sek.).

Teraz skoncentruję się na innym przykładzie z polskiego filmu, w którym pokazano zarówno opisywane autostereotypy, jak i heterostereotypy. Na początku filmu fabularnego pt. *Disco polo*²⁴ zostały przedstawione zarówno heterostereotypy, koncentrujące się na różnych narodach, jak i zaprezentowano autostereotyp Polaka, widziany w oczach producenta muzycznego Daniela Polaka (aktor Tomasz Kot), który sądził, że, por.

- Cała **Polska** się nie nienawidzi. Czy to tu, czy na Greenpoincie. Jeden kraj, a my jak te psy. Patrz na **Żydów** czy na **Hindusów**. Jak oni współpracują, jak oni sobie pomagają. A **Polacy**.

kę piosenki w wykonaniu Nicky Tučkovéj *Shukam Cię Miłoszu*: dałeś mi krówkę, piliśmy żubrowkę [dosł. *dales mi krowku, pilišmy žubrowku*].

²¹ Por. literaturę, która odnotowuje ten związek frazeologiczny: WSFZP: A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa 2005, s. 19; WSFJP: P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003, s. 73; SJPZF: E. Dereń, E. Polański, *Słownik języka polskiego z frazeologizmami*, Katowice 2009, s. 39; SFZBral: *Słownik frazeologiczny PWN z Bralczykiem*. Edycja specjalna, oprac. E. Sobol, Warszawa 2008, s. 13; SFJP: D. Podlawska, M. Świątek-Brzezińska, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa-Bielsko-Biała 2008, s. 50; PČS: *Polsko-český slovník*, 1 díl, A-Ó, K. Oliva, Praha 1994, s. 157; USJP: *Uniwersalny słownik języka polskiego A-J*, t. 1, red. S. Dubisz, Warszawa 2003, s. 285; SFJPS: S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego A-P*, Warszawa 1985, s. 105.

²² Reżyseria Ryszard Bugajski, scenariusz Mirosław Piepka i Michał Pruski, produkcja 2013 r.

²³ W języku polskim może być użyta forma leksykalna *literówka* w znaczeniu ‘błąd prasowy // drukowany’ tzw. *czes. překlep*. Autorzy *Česko-polského slovníka* tłumaczą czeski wyraz *řeklep* na język polski jako *błąd maszynowy* [dosł. *czes. strojová chyba*], patrz J. Siatkowski, M. Basaj, *Česko-polský slovník*, Praha-Warszawa 1991, s. 600.

²⁴ Gatunek – komedia muzyczna; reżyseria Maciej Bochniak, scenariusz Maciej Bochniak i Mateusz Kościukiewicz, produkcja 2015 r.

H[...] tam! W naszej naturze leży zazdrość, nienawiść i od czasu do czasu jakieś powstanie (*Disco polo* 05'07 min – 05'27 min).

W dalszej części filmu pokazano sytuację Polski i stereotypy narodowościowe, dotyczące bezpośrednio sąsiednich krajów, por.

– No nie, **Polska** ma przeje [...], od początku do końca. Z prawej **Ruscy**, z lewej **Niemcy**, z dołu **Czesi** – co Ci kur [...] dadzą **Czesi** – i **Słowacja**, też, wielki mi kraj (śmiech). Pan Bóg był wyjątkowo złośliwy. Ale, z drugiej strony czasy mamy takie, że nic, tylko brać (pieniądze). Brawo Panowie, zasłużyliście (*Disco polo* 48'50 min – 49'15 min).

Film kończy się znaną harcerską piosenką, w której Polak przedstawiany jest pozytywnie, por.

Bo wszyscy Polacy to jedna rodzina
 Starszy czy młodszy, chłopak czy dziewczyna – 2 ×
 A kiedy, a kiedy z Polski wyjechałeś gdzieś
 To nawet po latach my rozpoznamy się
 (*Disco polo* 90'00 min – 95'15 min).

W Polsce jest natomiast mało znane określenie **czeski model**, lecz zostało ono odnotowane w filmie słynnego klasyka polskiej kinematografii Andrzeja Wajdy pt. *Wałęsa człowiek z nadziei*²⁵. To analizowane połączenie mające konstrukcję przymiotnikowo-rzeczownikową **czeski model** nawiązuje w myśleniu użytkowników bezpośrednio do tragicznych wydarzeń z 1968 roku w byłej Czechosłowacji, czyli jak obchodzono się tam z dysydentami, jako aktywnymi przeciwnikami ustroju totalitarnego, co również zostało we wzmiankowanym filmie przekazane przewodniczącemu NSZZ Solidarność Lechowi Wałęsie, por.

– Jest rozważana w Biurze (Politycznym) teza, którą nazwałbym **modelem czeskim**. Czołgi na dłużej a Pan posiedzi z osiemnaście lat (*Wałęsa człowiek z nadziei* 92 min 01 sek. – 92 min 07 sek.).

W całej Europie od połowy lat 20. XX wieku znany był w języku sportowców frazem **česká ulička**²⁶ – pol. *czeska uliczka*²⁷, który w wielu językach brzmiał identycznie. W slangu piłkarskim było to 'prostopadłe podanie dogrywane pomiędzy obrońcami drużyny przeciwnej, umożliwiające zawodnikowi drużyny atakującej wbiegnięcie na wolne pole i przejęcie piłki'. Zagranie to w latach 30. ubiegłego stulecia upowszechnili właśnie piłkarze z Czech, którzy już wtedy zaliczali się do futbolowych potęg świata.

²⁵ Gatunek – bibliograficzny, dramat, reżyseria Andrzej Wajda, scenariusz Janusz Głowacki, produkcja 2013 r.

²⁶ Frazem ten używany jest do dzisiaj.

²⁷ *V Česku bylo začátkem 20. století velkým hitem prostrčení míče po zemi za obranu mezi dvěma (nebo více) beký – srov. tzv. česká ulička* [tłum. pol. w Czechach od początku lat 20. XX wieku wielkim przebojem było przepuszczenie // wbiecie piłki po boisku między dwoma lub więcej obrońcami, por. tzw. *czeska uliczka*]. Zob. także książkę Maxima Boryslawského pt. *Česká ulička*.

Pod koniec XX wieku w Czechach stosowany był wyraz z wyprofilowanym bezpośrednio polskim komponentem leksykalnym. Używał go chętnie były, jeszcze czeskosłowacki (później czeski) prezydent Václav Havel (por. rozmowy radiowe pt. *Hovory z Lán* z 7 czerwca 1992 roku – http://archive.vaclavhavel-library.org/Functions/show_audio.php?id=6033, 2 min 37 sek. – 2 min 43 sek.). Wypowiedziane wyrażenie *polský efekt* używano na określenie ‘zbyt wielkiej ilości partii w parlamencie’. Te skrzydlate słowa, które możemy zaliczyć do współcześnie używanych związków frazeologicznych, wykorzystał Václav Havel, wzorując się na Polakach, a konkretnie na historycznej sytuacji powyborczej w Polsce. Wypowiedziane słowa dotyczyły oczywiście w przeniesionym słowa znaczeniu sporej liczby komitetów wyborczych, które w 1992 roku dostały się do czeskiego Parlamentu, wzorując się na Polakach, którzy z taką sytuacją zetknęli się trochę wcześniej podczas wyborów w tym samym roku.

Wyprofilowany stereotyp narodowościowy określa cechy i charakter człowieka oraz przedstawia w sposób zrozumiały (logiczny) fakty historyczne i kulturowe. Zaprezentowane stereotypy z wyprofilowanym komponentem narodowościowym (zwłaszcza analizowanego Czecha i Polaka) mogą mieć zarówno **pozytywne**, jak i **neutralne** konotacje, ale mogą również kojarzyć się z **negatywnymi** skojarzeniami i wartościami.

Głównie realia kulturowe i wydarzenia historyczne każdego państwa mają w dużej mierze „bezpośredni” wpływ na przywoływane w niniejszym artykule przykłady, w których zostało wyprofilowane etnonimiczne nazewnictwo sąsiadującego kraju.

Na zakończenie niniejszych rozważań można powiedzieć, że przywoływane *auto- i heterostereotypy* są rodzajem pojęć potocznych²⁸ o decydującej funkcji poznawczej. Opis stereotypów wymaga jednak definicji kognitywnej, która „jest subiektywistyczna w tym sensie, że odpowiada na pytanie, jak ludzie pojmują przedmiot, z czym go łączą, a czemu przeciwstawiają, jakie funkcje i cechy mu przypisują, słowem, co mają na myśli, kiedy używają nazwy tego przedmiotu w tekstach, i jak przedstawiają sobie funkcjonowanie przedmiotu w środowisku”²⁹. Przytoczone etnonimiczne nazewnictwo, zlokalizowane w literaturze i kinematografii, składa się na utrwalony językowy obraz świata i symbolikę każdego narodu.

28 J. Bartmiński, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin 1999, s. 103-120; Z. Muszyński, *O podmiotowym, społecznym i formalnym wymiarze języka, czyli o trzech aspektach znaczenia komunikacyjnego*, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin 1993, s. 181-194; K. Hejwowski, *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*, Warszawa 2006.

29 J. Bartmiński, *Pytania o przedmiot językoznawstwa: pojęcia językowego obrazu świata i tekstu. W perspektywie polonistyki integralnej*, [w:] *Polonistyka w przebudowie*, t. 1, red. M. Czermińska, Kraków 2005, s. 39-49 oraz J. Bartmiński, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji*, [w:] *Konotacja*, Lublin 1988, s. 169-183.

Wykorzystane skróty

- ČPFS – *Česko-polský frazeologický slovník*, E. Mrhačová, M. Balowski, 2009
 ODVŠ – *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*, J. Hašek, 1990
 PČS – *Polsko-český slovník A-Ó I díl*, K. Oliva, 1994
 PDWS – *Przygody dobrego wojaka Szwejka podczas wojny światowej*, t. 1-4, J. Hašek, 1989
 PSF – *Popularny słownik frazeologiczny*, Z. Dominów, M. Dominów, 2009
 SČFI – *Slovník české frazeologie a idiomatiky*, F. Čermák, J. Hronek, J. Machač, díl 1-2, 1994
 SF – *Slovník frazeologiczny*, A. Bernacka, 2002
 SFJP – *Slovník frazeologiczny języka polskiego*, D. Podlawska, M. Świątek-Brzezińska, 2008
 SFJPS – *Slovník frazeologiczny języka polskiego A-P*, S. Skorupka, 1985
 SFUTA – *Slovník frazeologiczny w układzie tematycznym i alfabetycznym*, A. Nowakowska, 2005
 SFZBral – *Slovník frazeologiczny PWN z Bralczykiem. Edycja specjalna*, E. Sobol, 2008
 SJPZF – *Slovník języka polskiego z frazeologizmami*, E. Dereń, E. Polański, 2009
 SPP – *Slovník polszczyzny potocznej*, J. Anusiewicz, J. Skawiński, 2000
 USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego A-J*, t. 1, S. Dubisz, 2003
 VČPFS – *Velký česko-polský frazeologický slovník*, T.Z. Orloš, 2009
 WSFZP – *Wielki słownik frazeologiczny z przysłowiami*, A. Kłosińska, A. Sobol, A. Stankiewicz, 2005
 WSFJP – *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, P. Müldner-Nieckowski, 2003

Bibliografia

- Anusiewicz Janusz, Skawiński Jacek, *Slovník polszczyzny potocznej*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa-Wrocław 2000.
 Bartmiński Jerzy, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji*, [w:] *Konotacja*, Wyd. UMCS, Lublin 1988, s. 169-183.
 Bartmiński Jerzy, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Wyd. UMCS, Lublin 1999, s. 103-120.
 Bartmiński Jerzy, *Pytania o przedmiot językoznawstwa: pojęcia językowego obrazu świata i tekstu. W perspektywie polonistyki integralnej*, [w:] *Polonistyka w przebudowie, tom I*, red. M. Czermińska, Wyd. TAIWPN Universitas, Kraków 2005, s. 39-49.
 Bartmiński Jerzy, *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Wyd. UMCS, Lublin 2007.
 Basaj Mieczysław, Rytel Danuta, *Slovník frazeologiczny czesko-polski. Skrypt dla studentów bohemistyki*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1981.
 Berka Petr, Palán Aleš, Šťastný Petr, *Przewodnik ksenofoba Czesi*, przeł. B. Świdarska, Finebooks Grupa Wydawnicza Adamantan, Warszawa 2016.
 Bernacka Agnieszka, *Slovník frazeologiczny*, Wyd. Buchmann, Warszawa 2002.
 Boryslawski Maxim, *Česká ulička*, Nakl. Svobodné Slovo Melantrich, Praha 1957.
 Bralczyk Jerzy, *Polak potrafi. Przysłowia, hasła i inne polskie zdania osobne*, Wyd. Świat Książki, Warszawa 2006.
 Brzozowska Dorota, *Polski dowcip etniczny. Stereotyp a tożsamość*, Wyd. Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2008.
 Čermák František, Hronek Jiří, J. Machač, *Slovník české frazeologie a idiomatiky – výrazy slovesné A-P i R-Ž*, díl I-II, Nakl. Academia, Praha 1994.

- Čermák František, Šulc Michal, *Kolokace, Studie z korpusové lingvistiky*, Nakl. Lidové noviny, Ústav Českého národního korpusu, Praha 2006.
- Damborský Jiří, *Studia porównawcze nad słownictwem i frazeologią polską i czeską*, Wyd. PWN, Warszawa 1977.
- Dereń Ewa, Polański Edward, *Słownik języka polskiego z frazeologizmami*, Wyd. Videograf II, Katowice 2009.
- Dębicki Marcin, *Stereotypy Czechów wobec Polaków na pograniczu – regionalne zróżnicowanie oraz determinanty stanu rzeczy*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2010.
- Dominów Marcin, Dominów Zuzanna, *Popularny słownik frazeologiczny*, Wyd. Ibis, Poznań 2009.
- Dubisz Stanisław (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego A-J*, t. 1, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2003.
- Hampl Lubomír, *Převzaté kladné a záporné národnostní stereotypy Čechů a Poláků ve verbální komunikaci*, [w:] *Chaos i řád w języku i w literaturze czeskiej*, red. M. Balowski, „Bohemica Posnaniensia fasc.” 14, UAM, Poznań 2016, s. 305-316.
- Hašek Jaroslav, *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*, svazek I i II, díl 1-4, Nakl. Československý spisovatel, Praha 1990.
- Hašek Jaroslav, *Przygody dobrego wojaka Szejka podczas wojny światowej*, t. 1-4, Wyd. Książka i Wiedza, Warszawa 1989.
- Hejwowski Krzysztof, *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Kłosińska Anna, Sobol Elżbieta, Stankiewicz Anna, *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przyszłościami*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2005.
- Kofta Mirosław, Jasińska-Kania Aleksandra, *Stereotypy i uprzedzenia, uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2001.
- Krekovičová Eva, *Medzi autoobrazom a heteroobrazom*, [w:] *Etnické stereotypy z pohledu různých vědních oborů*, Etnologický ústav AV ČR, Brno 2001, s. 17-34.
- Lipniacka Eva, *Przewodnik ksenofoba Polacy*, przeł. B. Świdarska, Finebooks Grupa Wydawnicza Adamantan, Warszawa 2016.
- Lotko Edvard, *Slovník lingvistických termínů pro filology*, Wyd. Univerzita Palackého, Olomouc 2003.
- Lotko Edvard, *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny (soubor statí)*, Wyd. Univerzita Palackého, Olomouc 1997.
- Mrhačová Eva, Balowski Mieczysław, *Česko-polský frazeologický slovník*, Wyd. Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta, Ostrava 2009.
- Mrhačová Eva, Ponczová Renáta, *Lidské tělo v české a polské frazeologii a idiomatice. Česko-polský a polsko-český slovník*, Nakladatelství Tilda, Šenov u Ostravy 2004.
- Müldner-Nieckowski Piotr, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Wyd. Świat Książki, Warszawa 2003.
- Muszyński Zbysław, *O podmiotowym, społecznym i formalnym wymiarze języka, czyli o trzech aspektach znaczenia komunikacyjnego*, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Wyd. UMCS, Lublin 1993, s. 181-194.
- Nawrocki Witold, *Mity i stereotypy jako kulturowa legitymizacja uprzedzeń i agresji*, [w:] *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*, red. M. Kofta, A. Jasińska-Kania, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2001, s. 227-248.
- Nowakowska Alicja (red.), *Słownik frazeologiczny w układzie tematycznym i alfabetycznym*, Wyd. Europa, Wrocław 2005.
- Oliva Karel, *Polsko-český slovník*, 1 díl, A-Ó, Wyd. Academia, Praha 1994.

- Orłoś Teresa Zofia (red.), *Velký česko-polský frazeologický slovník*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.
- Orłoś Teresa Zofia, Hornik Joanna, *Czesko-polski słownik skrzydlatych słów*, TAIWPN Universitas, Kraków 1996.
- Podlawska Daniela, Świątek-Brzezińska Magdalena, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Wyd. Szkolne PWN ParkEdukacja, Warszawa-Bielsko-Biała 2008.
- Průcha Jan, *Interkulturní psychologie – sociopsychologické zkoumání kultur, etnik ras a národů*, Nakl. Portál, Praha 2010.
- Siatkowski Janusz, Basaj Mieczysław, *Česko-polský slovník*, Vyd. Státní pedagogické nakladatelství, Wiedza Powszechna, Praha-Warszawa 1991.
- Skorupka Stanisław, *Słownik frazeologiczny języka polskiego A-P*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1985.
- Sobol Elżbieta (oprac.), *Słownik frazeologiczny PWN z Bralczykiem. Edycja specjalna*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Zaorálek Jaroslav, *Lidová rčení*, Nakladatelství Academia, Praha 2000.

DOES LITERATURE AND THE MOVIES REVEAL ETHNIC STEREOTYPES OF THE CZECH AND THE POLE? A GLOSS ON A CONCEPTUAL ANALYSIS CONCERNING AUTO- AND HETEROSTEREOTYPES

Summary: The author wishes to focus on how ethnonymic stereotypes of the Czech and the Pole are strengthened in literature and the movies (also in advertising, songs and within phraseological and idiomatic expressions). He focuses on the mass arts, where one can find issues related to cultural anthropology, linguistics and the historical and cultural realities, which belong to the sphere of humanities and social sciences. The author considers both autostereotype as well as heterostereotype, which make up the linguistic and symbolic world of every nation. We will see that the presented names, phrases and expressions with a clearly marked component of “nationality” will be treated by modern linguistics as an exponent of a stereotype that is firmly embedded in the cultural and linguistic code. Some excerpted examples will evoke both positive and negative associations; they can also elicit neutral connotations.

Keywords: literature, cinematography, phraseology and idiomatic expressions, identity, stereotypes of Czech people (compare with autostereotypes), heterostereotypes of Polish people, cultural realities